

De imagopolitiek van Ptolemaeus I Soter

MACHTSCONSOLIDATIE IN HET EGYPTISCHE RIJK NA DE DOOD VAN ALEXANDER DE GROTE

Fabienne Maraite, 5726484

BACHELORSCHRIJF 7,5 EC | 8669 WOORDEN | FLORIS VAN DEN EIJNDE

De imagopolitiek van Ptolemaeus I Soter

Machtsconsolidatie in het Egyptische rijk na de dood van Alexander de Grote

Fabienne Maraite

Studentnummer: 5726484

Laarderheerd 2

6003 PB, Weert

f.m.maraite@students.uu.nl

Bachelorscriptie Geschiedenis, 7,5 EC

Datum: 19 januari 2018

Onderwijsinstelling: Universiteit Utrecht

Begeleider: Floris van den Eijnde

Aantal woorden: 8669

Samenvatting

Na de dood van Alexander de Grote moesten de nieuwe heersers, de *diadochen* ('opvolgers'), hun machtspositie in de hellenistische koninkrijken verdedigen en consolideren. Onderlinge oorlogen en het ontbreken van een rechtmatige erfgenaam van Alexander, verhoogde de druk op de *diadochen* om zichzelf te presenteren als zijn legitieme opvolger. Voor Ptolemaeus I Soter, koning van Egypte, kwam hierbij dat hij zijn positie niet alleen naar de Griekse buitenwereld moest legitimeren, maar ook naar de inheemse Egyptische bevolking.

Dit onderzoek gaat dan ook in op de vraag: 'Op welke wijze consolideerde de Grieks-Macedonische heerser Ptolemaeus I Soter zijn macht met behulp van visuele media in het Egyptische diadochenrijk na het overlijden van Alexander de Grote?'

Dit onderzoek analyseert de wijze waarop Ptolemaeus I Soter zijn politieke doelstelling tot uiting bracht in de visuele media aan de hand van drie materiële bronnen, namelijk munten, tempelbouw en -inscripties en beeldhouwkunst. Tenslotte biedt dit onderzoek een antwoord op de hoofdvraag, waarin de unieke kenmerken, hoofdzakelijk de gescheiden dualistische culturele representatie, van de imagopolitiek van Ptolemaeus I Soter centraal staan. Deze dualistische culturele representatie illustreert de sociale verhoudingen tussen Grieken en Egyptenaren, het zelfbeeld en het gewenste imago van de vroeg-Ptolemeïsche dynastie toentertijd.

Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op de verhouding tussen Ptolemaeus I Soter en zijn nakomelingen, een onderbelicht onderwerp in de wetenschappelijke literatuur.

Inhoudsopgave

Inleiding: Egypte na Alexander de Grote	4
Hoofdstuk 1. Imagopolitiek: muntstukken	8
Hoofdstuk 2. Imagopolitiek: tempelbouw en -inscripties	14
Hoofdstuk 3. Imagopolitiek: beeldhouwkunst	20
Conclusie: Machtconsolidatie door dualistische culturele presentatie	26
Bibliografie	29

Inleiding: Egypte na Alexander de Grote

Op 10 juni 323 v.C. stierf Alexander de Grote. Volgens een dramatische en mogelijk fictionele beschrijving overhandigde hij op zijn sterfbed zijn zegelring aan generaal Perdikkas met de woorden dat hij het koninkrijk *tôi kratistôi* ('to the strongest', eigen vertaling: aan de sterkste/mchtigste) achterliet.¹ Alexanders nalatenschap bestond niet alleen uit een rijk dat strekte van Griekenland tot de Indiase grens, maar ook uit een culturele erfenis in de vorm van de aanvangende hellenistische periode. Het rijk was verdeeld in provincies, de satrapieën, en dankte zijn cohesie aan het charisma van Alexander. Na zijn dood viel het dan ook versneld uit elkaar. Het Antigonidisch-Macedonische rijk, het Seleucidische rijk en het Ptolemeïsch-Egyptische rijk, werden de drie voornaamste machtscentra. Het wankele politieke evenwicht kwam tot uitdrukking in vier oorlogen die de zogenaamde diadochenrijken gedurende 323-276 v.C. voerden onder leiding van Alexanders voormalige generaals ofwel *diadochoi* (diadochen/opvolgers).² Hierbij kwam dat door het gebrek aan een geschikte troonopvolger de machtsclaims van de generaals niet alleen verdedigd, maar eveneens onderbouwing behoeften door middel van propaganda.³

Zo ook in Egypte, waar de Grieks-Macedonische Ptolemaeus van Lagos (r. 323-283 v.C.), later bekend als Ptolemaeus I Soter ('Redder'), aan de macht kwam.⁴ Hij had een bijzondere positie als goede vriend en hooggeplaatst generaal van Alexander de Grote en het lukte hem om, ondanks de politieke onrust, de Ptolemeïsche dynastie te stichten die zo'n 300 jaar in het zadel zou blijven. Ptolemaeus' aanspraak op de Egyptische troon was dus niet alleen succesvol, maar ook duurzaam. Dit was onder andere te danken aan de onderbouwing van zijn machtsclaim met behulp van visuele propaganda die moest appelleren aan zijn band met Alexander de Grote, de voorname Griekse cultuur en de Egyptische cultuur. Deze dualistische culturele propaganda onder Ptolemaeus I Soter vormt de basis van dit onderzoek.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: 'Op welke wijze consolideerde de Grieks-Macedonische heerser Ptolemaeus I Soter zijn macht met behulp van visuele media in het Egyptische diadochenrijk na het overlijden van Alexander de Grote?' Hiermee poogt dit onderzoek niet enkel Ptolemaeus' propaganda

¹ Graham Shipley, *The Greek world after Alexander. 323 – 30 BC.* (Londen & New York 2000) 40.

² Shipley, *The Greek world after Alexander.*, 40.

³ Alexanders halfbroer Philip III Arrhidaios had naar het schijnt geen stabiele mentale gezondheid. Philip III en Alexanders zoon Alexander IV, geboren na het overlijden van zijn vader, deelden korte tijd het koningschap zonder macht uit te oefenen. Beiden werden vermoord tijdens de diadochenoorlogen. Ibidem, 40-41.

⁴ Ibidem, 201.

binnen de materiële cultuur te bestuderen, maar deze ook te plaatsen in de context van zowel de tumultueuze periode na Alexanders overlijden, als voorgaande en latere Egyptische imagopolitiek.

Kenmerkend voor hellenistische monarchen is de zogenaamde heerserscultus, voortvloeiend uit de oudere Griekse verering van helden en goden.⁵ Zij worden bedankt als 'Euergetes' (weldoener of beschermheer) in een cultus die zij zelf of hun onderdanen starten en worden na hun dood vergoddelijkt.⁶ De concepten zelfrepresentatie en imago zijn van groot belang voor machthebbers. Zelfrepresentatie is namelijk een weergave van een persoon zelf en imago is het beeld dat anderen vormen van deze persoon. De wens een positief imago te hebben leidt tot het construeren en creëren van een zelfrepresentatie die, door bepaalde waarden of eigenschappen, ten gunste staat van de weergegeven persoon. Propaganda is het bewust uitdrukken van het voornoemde imago in zowel schrift als (audio)visuele media, ten aanzien van een specifiek doel, zoals in dit onderzoek bijvoorbeeld de consolidatie van een nieuw rijk. Een van de voornaamste onderdelen van deze propaganda in de hellenistische periode was het aantonen van legitimiteit als heerser, bovenal in de vorm van bewijs de rechtmatige erfgenaam van delen van Alexanders rijk te zijn. Consolidatie in de context van dit onderzoek richt zich dus voornamelijk op het aantonen van legitimiteit en het verenigen van verschillende culturele achtergronden binnen de visuele media die een heerser toentertijd ter beschikking stonden.

Inzetbare visuele media voor de hellenistische monarchen waren onder andere munten, architectuur, kunst, beeltenissen en inscripties. De zichtbaarheid van deze media voor het grote publiek, maakte ze tot waardevolle instrumenten binnen de imagopolitiek. Het fundament van dit onderzoek is dan ook de interpretatie van drie soorten primaire bronnen, namelijk munten, sculpturen en inscripties. In hoofdstuk 1 zullen twee munten, geslagen tijdens het bewind van Ptolemaeus I Soter, bekeken worden. Hoofdstuk 2 zal ingaan op tempelbouw en -inscripties. Tenslotte komen in hoofdstuk 3 twee sculpturen van Ptolemaeus I aan bod. De betekenissen en contexten van deze visuele media en de manier waarop zij bijdroegen aan de consolidatie van Ptolemaeus' macht in het Egyptische rijk vormen de kern van ieder hoofdstuk.

De interpretatie van deze bronnen bestaat uit zowel eigen inzichten als concepten uit de secundaire literatuur, afkomstig uit onder andere de archeologische en kunsthistorische wetenschap. Tenslotte is het van belang de primaire bronnen in hun historische context te plaatsen ter beantwoording van de hoofdvraag, namelijk of en hoe deze bijdroegen aan de visuele propaganda van Ptolemaeus I Soter. Secundaire literatuur vormt hier de leidraad.

⁵ Andrew Erskine (red.), *A companion to the Hellenistic world* (Oxford 2005) 432-433.

⁶ Erskine (red.), *Hellenistic world*, 436-437.

Binnen deze secundaire literatuur zijn al verschillende grote werken gewijd aan de Ptolemeïsche dynastie en haar materiële cultuur. Stanwick gaat in zijn *Portraits of the Ptolemies* in op beeltenissen en hun iconografie. Hij argumenteert hierbij dat ethiek, goddelijkheid, legitimiteit en “Greekness” de steunpilaren zijn van de Ptolemeïsche imagopolitiek.⁷ Daarmee benoemt hij het eclecticisme binnen de Egyptisch-Griekse kunst, maar laat hierbij echter de toelichting van de politieke drijfveer voor het maken van dergelijke werken achterwege.⁸ Faber en Ager bespreken in hun werk ook deze mengelmoes van achtergronden en de daaraan verbonden problematiek. In hun boek, *Belonging and Isolation in the Hellenistic World*, staat het culturele en politieke kosmopolitisme van de hellenistische periode centraal.⁹ Dit werk biedt een bruikbaar overzicht, maar mist diepgang op het gebied van Egyptische politiek en materiële cultuur. Chaniotis biedt een heldere theoretische onderbouwing van het begrip heerserscultus in zijn ‘Divinity of Hellenistic Rulers’, waarbij hij verscheidene heersers aanhaalt om het concept te illustreren.¹⁰ Een voorbeeld hiervan is dat Ptolemaeus I de cultus rondom Alexander de Grote stimuleerde, een keuze die hem steun van de bevolking en politieke legitimiteit kon opleveren. Toch richt het werk zich hoofdzakelijk op de latere Ptolemaeën, waardoor opnieuw diepte ontbreekt als het gaat om de propaganda van Ptolemaeus I. *Imagination of a Monarchy: Studies in Ptolemaic Propaganda*, geschreven door Hazzard, lijkt een werk dat dit gebrek kan aanvullen. Het boek gaat in op de thesis dat Egyptische koninginnen een civielere imago aan de monarchale heerserscultus gaven.¹¹ Problematisch is echter dat Hazzard Ptolemaeus II als drijfveer voor deze propaganda aanstelt, waarmee de propaganda van Ptolemaeus I onbesproken blijft. Bronnen als munten en inscripties worden in enkele artikelen, van onder andere Johnson en Bothmer, besproken.¹² De historische duiding blijft hierbij achterwege.

Zoals geïllustreerd in de voorgaande alinea, bestaat er een gebrek aan secundaire literatuur die de propaganda van Ptolemaeus I Soter bespreekt en deze in historische context plaatst. Dit is mogelijk te wijten aan het feit dat de eigenheid van de hellenistische Egyptische kunst en monarchie onder Ptolemaeus’ nakomelingen duidelijker tot uitdrukking kwam. Dit onderzoek hoopt hier verandering in te brengen. Het poogt een vernieuwende blik op propagandistische imagostrategie van hellenistische

⁷ Paul Edmund Stanwick, *Portraits of the Ptolemies: Greek kings as Egyptian pharaohs* (Austin 2002) 52.

⁸ Stanwick, *Portraits of the Ptolemies*, 4-5.

⁹ Riemer Faber en Sheila Louise Ager, *Belonging and isolation in the Hellenistic world* (Toronto 2013) 3-5.

¹⁰ Erskine (red.), *Hellenistic world*, 431-445.

¹¹ R. A. Hazzard, *Imagination of a monarchy: studies in Ptolemaic propaganda* (Toronto 2000) IX.

¹² C.G. Johnson, ‘The divinization of the Ptolemies and the gold octradachms honoring Ptolemy III’, *The Phoenix* (1999) 50-56.

Bernard V. Bothmer, ‘Ptolemaic reliefs. II. Temple decorations of Ptolemy I Soter’, *Bulletin of the Museum of Fine Arts* 50 (1952) 281, 49-56.

Bachelorscriptie Fabienne Maraite, 5726484 – Floris van den Eijnde

heersers te bieden, door een casus in de vorm van de Grieks-Macedonische heerser Ptolemaeus I Soter uiteen te zetten.

Hoofdstuk 1. Imagopolitiek: muntstukken

‘Coinage, to be sure, represented the authority of the [Ptolemaic] king’¹³

Na de dood van Alexander de Grote blijft Ptolemaeus I van 323 v.C. tot 311 v.C. satraap, ook wel gouverneur, van Egypte, onder diens halfbroer Philip III en zijn zoon Alexander IV.¹⁴ Na zes koningloze jaren, neemt Ptolemaeus in 305 v.C. de koningstitel aan, waarmee de dynastie van de Ptolemaëen begint. Met deze machtswisseling ging een verandering van de iconografie op de Egyptische munten gepaard. Zoals Olivier Hekster over de Romeinse keizers schrijft, zagen deze latere heersers ‘munten en beelden als een vorm van massamedia, waarmee zij zich konden tonen aan de vele bewoners van het rijk die de keizer nooit persoonlijk zouden ontmoeten.’¹⁵ Naast de praktische monetaire functie kon de iconografie op muntstukken een verhaal vertellen over het imago dat een heerser wilde uitdragen. De deelvraag van dit hoofdstuk is dan ook: ‘Hoe droegen munten als onderdeel van visuele media bij aan de machtsconsolidatie door Ptolemaeus I Soter?’ Het belang van de iconografie op de munten binnen het Ptolemeïsche rijk behoeft echter nuancering. Manning stelt dat hoewel het gebruik van munten wijdverspreid was in de hellenistische wereld, er een kloof bestond tussen stedelijke en landelijke gebieden waar respectievelijk veel en weinig tot geen gebruik werd gemaakt van munten.¹⁶ De reikwijdte van dit visuele medium dient daarom niet overschat te worden.

De consolidatie van het Egyptische rijk onder Ptolemaeus I als zelfstandig heerser staat centraal en daarom analyseert dit hoofdstuk twee munten uit de periode 305 tot 285 v.C., waarop hij zichzelf als ‘ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ’ (Ptolemaeus Basileus, ‘koning Ptolemaeus’) laat aanduiden. Na een korte introductie van beide munten, volgt de verbinding van de iconografie aan haar mogelijke betekenissen. Tenslotte licht de conclusie het belang en de bijdrage van deze munten voor Ptolemaeus’ I visuele propaganda toe.

¹³ W. V. Harris ed., *The monetary systems of the Greeks and Romans* (Oxford 2008) 96.

¹⁴ Brooks Emmons, ‘The overstruck coinage of Ptolemy I’, *Museum Notes (American Numismatic Society)* 6 (1954) 69.

¹⁵ Olivier Hekster, *Romeinse keizers. De macht van het imago* (Amsterdam 2009) 20.

¹⁶ Harris, *The monetary systems of the Greeks and Romans*, 86-87.

1.1 Zilveren tetradrachme: Egyptisch muntstuk met een Grieks karakter

Een veelvoorkomende beeltenis op de munten van Ptolemaeus I is zijn hoofd met diadeem, met op de weerszijde een adelaar. Dit geldt ook voor de eerste munt, een zilveren tetradrachme, afkomstig uit Alexandrië, Egypte (zie afbeelding 1.1 en 1.2).¹⁷ Deze

Afb. 1.1 Voorzijde zilveren tetradrachme

Afb. 1.2 Achterzijde zilveren tetradrachme

munt wordt gedateerd tussen 305 en 285 v.C., omdat Ptolemaeus I hier de titel 'basileus' (koning) draagt. Het object heeft een diameter van 27 millimeter en weegt 14,74 gram.

Op de voorzijde staat zoals eerder benoemd het hoofd van Ptolemaeus I met een diadeem. Zijn krullende haardracht is van Griekse origine en vergelijkbaar met die van Apollo op een zilveren munt uit dezelfde periode (zie afbeelding 2).¹⁸ De gezichtsuitdrukking is rustig, met een sterk benadrukt voorhoofd, neus en kin. Ook lijkt hij naast het diadeem een soort gedecoreerd of gevlochten lint om zijn nek te dragen. Op de achterzijde staat 'ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣ' (Ptolemaeus Basileus) en een monogram bestaande uit twee tekens. Hierbij is een adelaar afgebeeld die naar links kijkt, in zijn klauwen een bliksemschicht vastklemt en zijn vleugels gesloten naast zijn lichaam houdt. Beide zijden zijn omlijst met een decoratieve gestipte rand.

Afb. 2 Voorzijde zilveren didrachme: Apollo Karneios met laurierkrans en ramshoorn om het oor

De iconografie op deze munt is een reflectie van het imago dat Ptolemaeus I wenste te hebben. Allereerst is het op een haarband lijkende diadeem dat Ptolemaeus I op deze beeltenis draagt, het teken van koninklijke macht in de hellenistische periode.¹⁹ De origine van dit onderdeel van de regalia is een

¹⁷ American Numismatic Society, Greek department, identifier (id.) 1935.117.1082, <http://numismatics.org/collection/1935.117.1082?lang=en> (geraadpleegd op 26-11-17).

¹⁸ American Numismatic Society, Greek department, id. 1972.184.3, <http://numismatics.org/collection/1972.184.3> (geraadpleegd op 26-11-17).

¹⁹ Marek Olbrycht, 'The Diadem in the Achaemenid and Hellenistic Periods', *Anabasis* 5 (2014) 177.

discussiepunt onder historici en suggesties variëren van de kroning van Alexander de Grote tot de haarbanden van Griekse sporters.

Olbrycht haalt Von Lieven aan, die argumenteert dat met de Uraeus, een symbolische cobra, gedecoreerde haarbanden bij de Egyptische farao's traditie was.²⁰ De diadeem op de munt is echter van stof, een hellenistisch kenmerk, en niet gedecoreerd met de Uraeus. Ten tweede is de visuele gelijkenis met portretten van Alexander de Grote zichtbaar in de ronde ogen en sterk benadrukte

Afb. 3 Detail van het Alexander-mozaïek: strijd van Issus tussen Darius III en Alexander de Grote

kin en neus, mogelijk door stilistische overeenkomsten maar ook door het bewust oproepen van de herinnering aan de overleden monarch (zie afbeelding 3).²¹ Tenslotte verwijzen de adelaar en bliksemschicht op de achterzijde van de munt naar de Griekse oppergod Zeus, wiens attributen op de tetradrachme worden weergegeven. De term 'basileus' betekent 'koning' en is een overblijfsel van de Griekse prehistorische tijd.²² Ptolemaeus I benadrukt hier zowel zijn macht als de goddelijke steun van de Griekse oppergod.

Deze munt lijkt geen poging om de Griekse en Egyptische beeldtradities te verenigen, maar eerder een presentatie van de nieuwe monarch te zijn. De stijl doet Grieks aan en haalt wellicht bewust Alexander de Grote aan, om op deze wijze legitimiteit te claimen. Verder zijn de Griekse elementen, zoals de adelaar en bliksemschicht van Zeus, uitdrukkingen van zowel de eerder benoemde "Greekness" als goddelijke steun en daarmee legitimiteit van de koning.

²⁰ Olbrycht, 'The diadem in the Achaemenid and Hellenistic periods', 178.

²¹ Museo Archeologico Nazionale di Napoli, Mosaics, Battle of Issus between Alexander and Darius III, <http://www.museoarcheologicoinapoli.it/en/room-and-sections-of-the-exhibition/mosaics/> (geraadpleegd op 27-11-17).

²² W. T. Loomis, 'The nature of premeditation in Athenian homicide law', *The Journal of Hellenic Studies* 92 (1972) 86.

1.2 Gouden stater: Alexander de Grote

‘To use one’s own portait, or those of one’s ancestors, particularly on the same coin as Alexander’s, was to go still further.’²³

Afb. 4.1 Voorzijde gouden stater

Afb. 4.2 Achterzijde gouden stater

Unieker is het tweede muntstuk, een gouden stater (zie afbeelding 4.1 en 4.2), afkomstig uit Alexandrië, Egypte.²⁴ De munt is echter gevonden in Calabrië, Zuid-Italië. Zoals de eerste munt wordt deze ook tussen 305 en 285 v.C. gedateerd, de periode waarin Ptolemaeus I de titel ‘basileus’ draagt. Het muntstuk heeft een diameter van 18 millimeter en weegt 7,1 gram. Op de voorzijde staat opnieuw Ptolemaeus’ beeltenis, bijna gelijk aan die op de zilveren tetradrachme. Ook draagt hij een diadeem en een gevlochten of gedecoreerd halslint. Zijn haar is krullend en zijn gezichtsuitdrukking serieus. De achterkant van de munt is ietwat meer intrigerend. Zoals op de vorige munt staat er opnieuw ‘ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣ’ ofwel ‘Ptolemaeus Basileus’. Onderaan de munt staat een monogram, lijkende op de letters ‘A’ en ‘E’. Interessant is het vierspan olifanten, dat wordt aangedreven door een mannelijk figuur met ontbloot bovenlichaam. Over de identiteit van deze figuur kan getwist worden. De American Numismatic Society duidt hem aan als Alexander de Grote, die compleet met diadeem en bliksemschicht op de wagen staat.²⁵ De krijgsolifanten zijn kenmerkend voor de succesvolle strijd die Alexander de Grote tegen de Indiase legers voerde, een strijd waarin Ptolemaeus I bovendien participeerde.²⁶ De olifantenmuts die op andere munten aangetroffen kan worden is hier ook een voorbeeld van (zie afbeelding 5).²⁷ Opvallend is hierbij dat een sterveling, zoals Alexander de Grote, in dit geval goddelijke

Afb. 5 Voorzijde zilveren tetradrachme

²³ Shipley, *The Greek world after Alexander.*, 24.

²⁴ American Numismatic Society, Greek department, id. 1967.152.621, <http://numismatics.org/collection/1967.152.621?lang=en> (geraadpleegd op 03-12-17).

²⁵ American Numismatic Society, id. 1967.152.621, <http://numismatics.org/collection/1967.152.621?lang=en>.

²⁶ R.J.L. Fox, ‘Text and image: Alexander the Great, coins and elephants’, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 41 (1996) 1, 87-108.

²⁷ American Numismatic Society, Greek department, id. 1974.26.5301, <http://numismatics.org/collection/1974.26.5301> (geraadpleegd op 03-12-17).

kenmerken bezit zoals zijn forse grootte ten opzichte van de olifanten en de bliksemschicht die normaliter geassocieerd wordt met Zeus.²⁸ Men zou kunnen stellen dat het hier om Zeus gaat, maar de heldere verwijzing naar Alexander de Grote door middel van de weergegeven olifanten maakt dit onwaarschijnlijk. Zoals Barringer over een votiefbeeldje schrijft, '(...) in other words, size alone is not a criterion for distinguishing between deity and non-deity, and other facts, including context, must be considered.'²⁹ Een middenweg zou zijn dat dit onderdeel was van Ptolemaeus' politiek om Alexander de Grote postuum te vergoddelijken, zoals ook zijn steun aan de cultus van Alexander de Grote.³⁰ Hiermee versterkte hij niet alleen zijn legitimiteit als opvolger van de heerser maar kon hij ook zijn persoonlijke connectie met de half-goddelijke Alexander benadrukken.

Van de vier kenmerken die Stanwick noemt als kenmerkend voor de Ptolemeïsche beeltenissen, namelijk ethiek, goddelijkheid, legitimiteit en "Greeknness", komen in deze munt hoofdzakelijk legitimiteit en "Greeknness" bijeen.³¹ De conclusie behandelt de bijdrage van deze munten aan de consolidatie van het Egyptische rijk onder Ptolemaeus I.

1.3 Conclusie: verspreiding en imagopolitiek

De zilveren tetradrachme en de gouden stater bieden een inzicht in Ptolemaeus' machtspolitiek, waarbij ten eerste van belang is te onthouden dat de twee munten niet representatief zijn voor alle muntstukken van Ptolemaeus I. Ten tweede konden de munten en daarmee hun iconografische boodschap niet de kloof tussen stedelijk gebied en platteland overbruggen.³² Desalniettemin was er toch een grote stedelijke en internationale populatie die deze muntstukken door middel van bijvoorbeeld handel in handen kon krijgen.

Beide munten illustreren op uiteenlopende manieren de gewenste consolidatie van het Egyptische rijk, waarbij een viertal argumenten naar voren komt. Allereerst boden de munten een gelegenheid om de nieuwe heerser naam- en gezichtsbekendheid te geven onder de Egyptische en Griekse bevolking. Ten tweede is in zowel de iconografie van de tetradrachme als de stater "Greeknness" te vinden, een steunpilaar van de Ptolemeïsche imagopolitiek.³³ Dit in de vorm van haardracht en het aanroepen van een

²⁸ Judith M. Barringer, *The art and archeology of ancient Greece* (Cambridge 2014) 103.

²⁹ Barringer, *The art and archeology of ancient Greece*, 103.

³⁰ Andrew Erskine (red.), *A companion to the Hellenistic world* (Oxford 2005) 431-445.

³¹ Paul Edmund Stanwick, *Portraits of the Ptolemies: Greek kings as Egyptian pharaohs* (Austin 2002) 52.

³² Harris, *The monetary systems of the Greeks and Romans*, 86-87.

³³ Stanwick, *Portraits of the Ptolemies*, 52.

Griekse god, Zeus. De hogere sociale klasse in Egypte, voornamelijk bestaande uit Grieks-sprekende inwoners van steden, konden zich verbonden voelen met de Griekse iconografische elementen op beide munten en daarmee met hun koning.³⁴ Opvallend is dat beide munten geen uiting van het samensmelten van de Egyptische en Griekse culturele achtergronden tonen, maar enkel sterk refereren naar de laatste. Een verklaring hiervoor is mogelijk dat deze munten ook voor internationaal gebruik waren, bijvoorbeeld in de handel. De vindplaats van de gouden stater, Zuid-Italië, is een mogelijke bevestiging van deze verklaring. In de vroeg-hellenistische wereld waren Athene en Pergamon de culturele hoofdsteden, wat de keuze voor een Grieks-uitziende munt in het kader van internationaal gebruik verduidelijkt.³⁵ Ten derde vertoont de beeltenis van Ptolemaeus I op de tetradrachme een sterke overeenkomst met beeltenissen van Alexander de Grote. Op de gouden stater staat Alexander zelf, in zijn olifantenvierspan. Belangrijk is dit aanhalen van Alexander want het bewijzen van legitimiteit was enerzijds een steunpilaar van de Ptolemeïsche imagopolitiek en anderzijds een verdediging tegen mogelijke rivalen. Shipley bevestigt dat Ptolemaeus I zich vanaf een vroeg stadium presenteerde naar zowel de Egyptische als Griekse bevolking als de legitieme opvolger van Alexander de Grote.³⁶ De referentie naar de oorlogen in India is ook van belang omdat Ptolemaeus I hieraan aanzien als generaal en legitimiteit als opvolger kon ontleen, want het was de oorlog waarin hij samen met Alexander vocht. Het vierde argument is dat de iconografie niet alleen “Griekness” en legitimiteit uitdrukt, maar boven alles macht en autoriteit. De referenties naar de Griekse oppergod Zeus in de vorm van een adelaar en bliksemschichten en het koninklijke diadeem leiden direct tot de conclusie dat het hier niet zomaar een monarch betreft, maar een door de goden gesteunde machthebber.

De muntstukken droegen dus als visueel medium bij aan de consolidatie van het Egyptische rijk door Ptolemaeus I Soter door hem bekendheid te bieden en de positieve eigenschappen “Griekness”, legitimiteit en macht in zijn zelfrepresentatie te belichten.

³⁴ Shipley, *The Greek world after Alexander.*, 219.

³⁵ Barringer, *The art and archeology of ancient Greece*, 349.

³⁶ Shipley, *The Greek world after Alexander.*, 201.

Hoofdstuk 2. Imagopolitiek: tempelbouw en -inscripties

‘Generously bowing to tradition, ethical roles are defined in terms of the king’s relationship to Egypt, its people and its gods.’³⁷

In Egypte vormde religie, tijdens en na het bewind van Alexander de Grote, een belangrijke machtsbasis.³⁸ De goden van Egypte moesten de koning goedgezind zijn; zo niet, dan kon dit grote gevolgen hebben voor de stabiliteit in het land. In de sociale hiërarchie stonden onder de koning en zijn hof de priesters van de inheemse tempels.³⁹ De tempels bezaten veel grond en waren vaak centra van handel binnen de gemeenschap.⁴⁰ Voornoemde redenen maken dat het niet verwonderlijk is dat monarchen zoals Alexander de Grote en zijn opvolgers zochten naar manieren om invloed uit te oefenen op de sociale hiërarchie van de Egyptische religie. Een voorbeeld van deze invloed of inmenging is de bouw van tempels gewijd aan inheemse goden, zoals de tempel in Kom Abu Billu ofwel Terenuthis, die tijdens de heerschappij van Ptolemaeus I Soter en zijn zoon Ptolemaeus II Philadelphus gebouwd werd.⁴¹ De deelvraag van dit tweede hoofdstuk luidt dan ook: ‘Hoe droegen tempelbouw en tempelinscripties als onderdeel van visuele media bij aan de consolidatie van de macht door Ptolemaeus I Soter?’

Ptolemaeus I Soter zag dus het belang in van religie. Hij stimuleerde de *interpretatio Graeca*, de gelijkstelling van vergelijkbare Griekse en Egyptische goden.⁴² Een illustratief voorbeeld van Ptolemaeus’ (politieke) interesse in Egyptische religie was de cultus van de nieuwe god ‘Serapis’, die hij in het leven riep. Aan Serapis werden zowel kenmerken van Apis en Osiris, als van Zeus, Pluto, Dionysos en Asklepios toegekend.⁴³ Hoewel de cultus uiteindelijk niet populair werd onder de Grieken, laat deze een duidelijke intentie tot vereniging van culturen in religie zien.

Tempelbouw en -inscripties waren onderdeel van religieuze beïnvloeding door de machthebber, daar ze een manier waren om de inheemse goden en bevolking tevreden te stellen. Toch moet het belang van tempelinscripties niet overschat worden. John Baines schrijft dat een absolute minderheid van de

³⁷ Paul Edmund Stanwick, *Portraits of the Ptolemies. Greek kings as Egyptian pharaohs.* (Austin 2002) 51.

³⁸ Graham Shipley, *The Greek world after Alexander. 323 – 30 BC.* (Londen & New York 2000) 196.

³⁹ Shipley, *The Greek world after Alexander.*, 195-196.

⁴⁰ *Ibidem*, 196.

⁴¹ Bernard V. Bothmer, ‘Ptolemaic reliefs. II. Temple decorations of Ptolemy I Soter’, *Bulletin of the Museum of Fine Arts* 50 (1952) 281, 51.

⁴² Stefan Pfeiffer, ‘The god Serapis, his cult, and the beginnings of the ruler cult in Ptolemaic Egypt’, *Ptolemy II Philadelphus and his world* 300 (Leiden & Boston 2008) 387-388.

⁴³ Pfeiffer, ‘The god Serapis’, 389-392.

Egyptische bevolking aan het begin van de Grieks-Romeinse periode geletterd was, waaronder priesters en ambtenaren.⁴⁴ Korte namen waren wel vaak bekend bij een breder publiek. Hij bevestigt tevens de beperkte toegankelijkheid van tempels en hun inscripties voor de inheemse bevolking.⁴⁵ Bovendien werden tijdens het bewind van de Ptolemaeën nauwelijks wijzigingen aangebracht in de traditionele reliëfstijl van de 18de tot de 30ste dynastie.⁴⁶ Dit hoofdstuk licht nader toe waarom tempelreliëfs toch van belang kunnen zijn geweest voor Ptolemaeus I Soter.

Twee objecten vormen de basis van dit hoofdstuk, namelijk een tempelreliëf met beeltenissen en een steen met cartouches in reliëf, beiden uit Kom Abu Billo. De tempel in Kom Abu Billo is een van de maar twee ontdekte tempels waarvan met zekerheid vastgesteld is dat Ptolemaeus I deze heeft laten bouwen en is dus speciaal door de geringe hoeveelheid vergelijkbaar bronmateriaal.⁴⁷ Na een korte introductie volgt de bespreking van de godheid van de tempel en de historische duiding van beide objecten. Wegens gebrek aan secundaire literatuur zal hoofdzakelijk het artikel van Bernard Bothmer de leidraad zijn van de bespreking. De conclusie bestaat uit een reflectie op de bijdrage van beide objecten aan de beeldpolitiek van Ptolemaeus I Soter.

2.1 Tempelreliëf: Ptolemaeus I Soter en de Egyptische religie

Het eerste object is een kalkstenen tempelreliëf, momenteel in het bezit van het British Museum.⁴⁸ Dit reliëf wordt door het museum gedateerd tussen 384-382 v.C. Het object is 34 centimeter hoog, 106,5 centimeter breed, 16 centimeter diep en weegt 120 kilogram. Het is gevonden bij Kom Abu Billo, als onderdeel van de tempel van Hathor, die nu helaas grotendeels verwoest is. De tempelbouw werd geïnitieerd door Ptolemaeus I Soter, maar uit inscripties blijkt dat de tempelbouw nog niet voltooid was

Afb. 6 Tempelreliëf: Ptolemaeus I Soter offert aan Hathor

⁴⁴ John Baines, 'Literacy and ancient Egyptian society', *Man, New Series* 18 (1983) 3, 584.

⁴⁵ Baines, 'Literacy and ancient Egyptian society', 582-583.

⁴⁶ Bothmer, 'Ptolemaic reliefs', 49.

⁴⁷ *Ibidem*, 51.

⁴⁸ British Museum, Ancient Egypt & Sudan, BM EA649,

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=111590&partId=1 (geraadpleegd op 12-12-17).

tijdens de heerschappij van zijn zoon Ptolemaeus II Philadelphus.⁴⁹ Dit verklaart de datering die de officiële machtswisseling tussen de twee farao's overbrugt.⁵⁰ Op het reliëf is Ptolemaeus I Soter (rechts) zichtbaar, terwijl hij offert aan de godin Hathor (links, zie afbeelding 6). Boven de twee figuren is een regel, hoewel beschadigd en incompleet, hiëroglifyntekst te zien. Ptolemaeus I draagt hier een 'bag wig', ofwel een soort pruik, en een halsketting van kralen.⁵¹ Zoals in de traditie van de Egyptische farao's, zo citeert Olbrycht Von Lieven, draagt Ptolemaeus I hier een met de Uraeus, de symbolische cobra, gedecoreerde haarband.⁵² Deze cobra representeerde in zekere zin een dodelijk wapen, dat zowel de macht van de heerser weergaf als hem bescherming moest bieden.⁵³ Ptolemaeus I houdt in zijn handen, die zich uitstrekken naar de godin, lelie-achtig cypergras en papyrus. Dit zijn de planten van respectievelijk Boven- en Beneden-Egypte. De godin Hathor houdt een papyrus-scepter, een goddelijk attribuut, vast en draagt een gierenhoofddekseel, ofwel 'vulture cap'.⁵⁴ Bovenop het hoofddekseel bevindt zich een platform waarop zich koehoorns en een zonnescijf bevinden. De godin draagt ook een ketting, gemaakt van kralen. Tenslotte zijn er verresten gevonden op het kalkstenen reliëf, wat erop duidt dat in de bouw- en gebruikperiode dit reliëf vroeger een gekleurdere aanblik bood.

De godin Hathor is een prominente godin uit het oude Egyptische pantheon.⁵⁵ Zij staat symbool voor verwoesting en bescherming, maar ook voor geliefden, geboorte, welvaart en overvloedigheid en buitenlandse gebieden.⁵⁶ Ze is een moedergodin, die ook verschijnt in de vorm van een koe, de zogenaamde 'Hathor koe', een kenmerk dat haar koehoorns op het reliëf verklaart. Haar feesten gingen gepaard met dans, drank en muziek. Een van haar titels was 'Vrouw van Turquoise', wat de grote hoeveelheden geofferde kettingen en amuletten in deze kleur verklaart. De vondst van simpele kettingen, gemaakt van riet en modder, laten zien dat de godin een aanhang in alle sociale klassen van de maatschappij had.⁵⁷ Hathors veelzijdige karakter maakt haar tot een machtige en geliefde godin.

⁴⁹ Bothmer, 'Ptolemaic reliefs', 51.

⁵⁰ Vanaf 285 v.C. wordt Ptolemaeus II co-regent. Na het overlijden van Ptolemaeus I in 283 v.C. is hij alleen koning van Egypte. Shipley, *The Greek world after Alexander.*, xxvi.

⁵¹ British Museum, BM EA649,

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=111590&partId=1.

⁵² Marek Olbrycht, 'The diadem in the Achaemenid and Hellenistic periods', *Anabasis* 5 (2014) 178.

⁵³ Jack A. Josephson, 'A variant type of the Uraeus in the Late Period', *Journal of the American Research Center in Egypt* 29 (1992) 123.

⁵⁴ British Museum, BM EA649,

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=111590&partId=1.

⁵⁵ Geraldine Pinch, 'Offerings to Hathor', *Folklore* 93 (1982) 2, 139.

⁵⁶ C.J. Bleeker, *Hathor and Thoth: two key figures of the ancient Egyptian religion. With 4 plates* (1973) 102-103.

⁵⁷ Pinch, 'Offerings to Hathor', 140.

Als men deze context in acht neemt is het niet moeilijk voor te stellen waarom Hathor een uitgelezen godin was om zich als heerser aan te binden. Hathor had niet alleen macht in de materiële zin, omdat ze kon vernietigen en welvaart kon brengen, maar ook in de sociale zin. De godin had onder de inheemse bevolking veel volgelingen uit alle lagen van de sociale hiërarchie, die Ptolemaeus I ook achter zich kon scharen door haar openlijk te vereren. Tenslotte was voor de Egyptenaren een goede heerser iemand die een goede band had met de goden, want zij hadden de macht het land welvarend te maken en het te beschermen. Het was dus voor Ptolemaeus I wenselijk om zich met haar te laten afbeelden, op het moment van de symbolische gave van de twee deelgebieden van Egypte. Hiermee gaf hij Hathor Egypte, opdat zij het land zou beschermen en welvarend zou maken. Ook liet hij zien dat hij als heerser de goden respecteerde en het grootst mogelijke geschenk gaf, namelijk Egypte. Bovendien is dit reliëf zoals eerder benoemd gemaakt in de traditionele stijl van de 18^e tot 30ste dynastie (1550 v.C.- 343 v.C.).⁵⁸ Dit is een vorm van continuïteit, mogelijk expres behouden om de inheemse bevolking tevreden te stellen en de machtswisseling niet als een grote breuk met de inheemse tradities af te schilderen.

2.2 Tempelreliëf: goddelijkheid en traditie

Het tweede object is een kalkstenen reliëf uit dezelfde tempel bij Kom Abu Billo en momenteel in het bezit van het British Museum (zie afbeelding 7).⁵⁹ De datering door het museum valt in de Ptolemeïsche periode. De afgebeelde cartouches, de ovaal omcirkelde koninklijke titulatuur, geven echter een specifiekere periode aan, namelijk die van Ptolemaeus' heerschappij als farao. Het reliëf is 40 centimeter breed, 33 centimeter hoog, 10 centimeter in diepte en was onderdeel van een groter reliëf. Op dit reliëf is een decoratief fries met sterren te zien langs de bovenrand en een hiëroglifentekst waarin de cartouches van Ptolemaeus I Soter terug te vinden zijn. De vertaling van de titulatuur of epitheta is: 'Lord of the Two Lands; Lord of Heaven; Son of Ra; Good God' (vertaling door het British Museum). Deze specifieke epitheta, kenmerkend voor farao's, duiden erop dat dat dit object geplaatst en vervaardigd is

Afb. 7 Reliëf: decoratief fries van sterren en de cartouches van Ptolemaeus I Soter

⁵⁸ Bothmer, 'Ptolemaic reliefs', 49.

⁵⁹ British Museum, Ancient Egypt & Sudan, BM EA651,

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=121083&partId=1&people=99250&object=20740&page=1 (geraadpleegd op 13-12-17).

tijdens de heerschappij van Ptolemaeus I.⁶⁰ Het eerste epitheton 'Lord of the Two Lands', duidt op de verdeling in een Boven- en Beneden-Egypte tijdens deze periode en dat Ptolemaeus I dus de macht over het volledige land bezat. 'Lord of Heaven' verwijst volgens Bothmer naar de god Horus-Ra, waarop volgt, 'Son of Ra', zoon van Ra.⁶¹ Deze laatstgenoemde titel namen farao's al aan sinds de vijfde dynastie en diende volgens Edgerton zelfs letterlijk te worden genomen.⁶² 'Son of Ra' en 'Good God' verwijzen volgens Edgerton beiden naar de autoriteit van de farao, die rustte op de theoretische, aangenomen goddelijkheid van farao's.

Dit reliëf lijkt aan de oppervlakte niet veel te vertellen over het imago dat Ptolemaeus I Soter uit wilde dragen. Echter, continuïteit in gebruik van titulatuur ten opzichte van zijn voorgangers verraadt, dat Ptolemaeus I tradities wilde behouden. Hierbij kunnen enkele argumenten een rol spelen, waarvan de eerste was om de rust onder de bevolking na en tijdens de grote machtstransitie te bewaren. Ten tweede bevestigt Ptolemaeus I met deze titels dat hij de legitieme opvolger vormt van de voorgaande farao's en veronderstelt hij hiermee zijn inheemse Egyptische goddelijke afkomst.

2.3 Conclusie: verbintenis met de Egyptische goden en bevolking

'Hoeveel waarde mag toegekend worden aan de tempelreliëfs als visuele propaganda die in opdracht van Egyptische heersers werden geplaatst?' is de vraag die dit hoofdstuk oproept. Geraldine Pinch biedt een inzicht in het belang van farao's binnen de tempel, namelijk dat:

The great temples of ancient Egypt are monuments to the state cults rather than to personal piety. In theory it was the King himself who officiated in every temple, daily adorning the image of the resident deity, and presenting offerings.⁶³

Als deze tempels eerder monumenten van staatscultussen zijn, is het een logische gevolgtrekking dat de koning hier een medium om een specifiek imago mee uit te dragen ter beschikking had. Zoals bij het eerste tempelreliëf geconcludeerd werd, was het voor Ptolemaeus I wenselijk om zich te verbinden aan een prominente godin, die hem niet alleen verbinding met de goden maar ook een verbinding met haar

⁶⁰ Bothmer, 'Ptolemaic reliefs', 54.

⁶¹ Ibidem, 54.

⁶² Kwasi Wiredu ed., *A companion to African philosophy* (Oxford 2004) 40.

William F. Edgerton, 'The government and the governed in the Egyptian empire', *Journal of Near Eastern Studies* 6 (1947) 3, 153.

⁶³ Pinch, 'Offerings to Hathor', 138.

achterban kon opleveren. In het tweede tempelreliëf werd duidelijk dat hij, evenals zijn voorgangers, een goddelijke afkomst aannam en de traditionele titulatuur behield. Ondanks de beperkte geletterdheid van de Egyptische bevolking waren deze reliëfs zoals in afbeelding 6 en 7 te zien naar alle waarschijnlijkheid herkenbaar. Ook de beperkte toegang tot deze beelden hoefde geen probleem te vormen, aangezien priesters in naam van de koning de dagelijkse rituelen uitvoerden.⁶⁴ De verbintenis met de opdrachtgever voor een dergelijke tempel bleef dus aanwezig.

Naar mijn mening was Ptolemaeus I, zoals in de inleiding vastgesteld, zich zeer bewust van de rol van religie in Egypte. In het kader van machtsconsolidatie met behulp van visuele media bood de tempel van Hathor drie grote voordelen. Allereerst was de tempelbouw een manier om Ptolemaeus' relatie met de goden, en daarmee de relatie met de inheemse bevolking, te versterken. Ten tweede bood tempelbouw de gelegenheid om de relatie met de vaak machtige priesters te versterken. Tenslotte was de beeltenis een gelegenheid voor Ptolemaeus I om zijn Grieks-Macedonische 'buitenlandse' imago af te schudden en zich te presenteren als een traditionele Egyptische heerser in uiterlijk en titulatuur, waarmee hij meer in de smaak zou vallen bij de inheemse bevolking.

⁶⁴ Pinch, 'Offerings to Hathor', 138.

Hoofdstuk 3. Imagopolitiek: beeldhouwkunst

‘Accordingly, their official portraits and commissions shrewdly employed visual language targeted at both the native population and their fellow Greeks living in Egypt.’⁶⁵

Beeldhouwwerk vormde in de Griekse wereld een groot onderdeel van het kunstrepertoire. Met de gemaakte beelden werden niet alleen goden, maar later ook helden en heersers geëerd. Naast deze functie, gericht op het vereren of prijzen van een specifieke god of persoon, zorgden de beelden ook voor een visuele band van herkenning tussen onderdaan en heerser. Zoals in het vorige hoofdstuk werd besproken kon deze visuele herkenning voor de inheemse bevolking bijvoorbeeld bestaan uit het behoud van stijl. De deelvraag van dit hoofdstuk luidt dan ook: ‘Hoe droegen beeldhouwwerken als onderdeel van visuele propaganda bij aan de consolidatie van de macht door Ptolemaeus I Soter?’

Deze beeldhouwwerken hebben hun beperkingen. De portretten van de eerste Ptolemeïsche heersers vormen hoofdzakelijk een voortzetting van de stijl die hun voorgangers hanteerden, wat de beelden op het eerste oog minder uniek en politiek interessant maakt.⁶⁶ Echter, zoals in het vorige hoofdstuk is behandeld kan continuïteit ook bewust ingezet worden, een aspect dat de eerste Ptolemeïsche beeldhouwwerken als onderdeel van visuele propaganda in een tumultueuze periode juist waardevol maakt.

Barringer beargumenteert dat portretten in marmer, een materiaal dat vaak geïmporteerd werd uit de Griekse wereld, gebruikt werden om de Griekse naturalistische stijl tot uitdrukking te brengen in beeldhouwwerken.⁶⁷ Lokale steensoorten werden gebruikt om heersers met Egyptische kenmerken af te beelden. Dit geldt ook voor de twee beeldhouwwerken van Ptolemaeus I Soter waarop dit hoofdstuk zich richt, namelijk een naturalistische Griekse marmeren buste en een basalten fragment van een Egyptisch standbeeld. Na een korte introductie van beiden, volgt de bespreking van de betekenissen en relevantie van deze beeldhouwwerken. Tenslotte biedt de conclusie een antwoord op de deelvraag door te reflecteren op de bijdrage van de twee objecten aan de consolidatie van de macht door Ptolemaeus I Soter.

⁶⁵ Judith M. Barringer, *The art and archeology of ancient Greece* (Cambridge 2014) 348.

⁶⁶ Paul Edmund Stanwick, *Portraits of the Ptolemies. Greek Kings as Egyptian Pharaohs* (Austin 2002) 66-67.

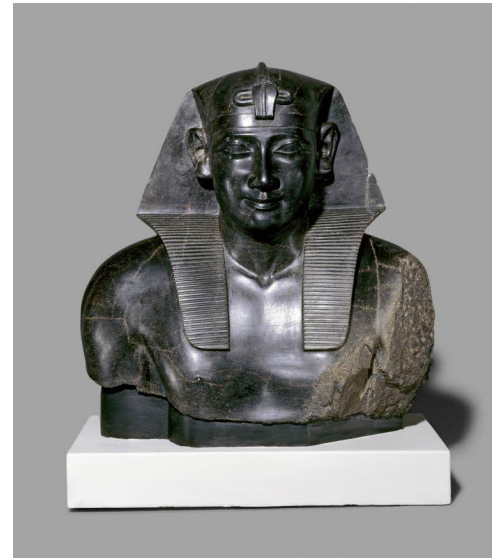
⁶⁷ Barringer, *The art and archeology of ancient Greece*, 348.

3.1 Basalten standbeeld: Ptolemaeus I Soter en de 30ste dynastie

Het eerste object is een fragment van een standbeeld van Ptolemaeus I Soter, vervaardigd uit zwart basalt (zie afbeelding 8).⁶⁸ Het beeld wordt door het British Museum gedateerd tussen 305-283 v.C. en is 64 centimeter hoog, 66 centimeter breed en 34 centimeter diep. De vindplaats van het beeld is Egypte, maar over de exacte locatie wordt gespeculeerd. Het beeld is ongeveer vanaf borsthoogte bewaard gebleven. Van boven naar beneden draagt dit standbeeld allereerst een 'nemes' hoofddekseel, effen aan de bovenkant en geribbeld vanaf de kaaklijn. Dit hoofddekseel was sinds het Middenrijk in Egypte het belangrijkste onderdeel van de koninklijke regalia, bestaande uit een linnen doek die achter het hoofd werd vastgeknoopt met loshangende twee zijflappen langs het hoofd.⁶⁹ Op dit hoofddekseel is de eerder besproken Uraeus te vinden, die aangeeft dat Ptolemaeus I heerser is maar waarvan het hoofd door beschadiging verloren is gegaan. Het beeld heeft naturalistische wenkbrauwen en amandelvormige ogen. Ook heeft het beeld forse oren, neus, kaak en kin.

De sterke gelaatstrekken die dit

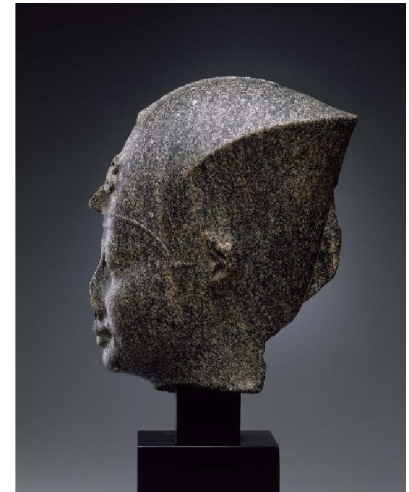
beeld van Ptolemaeus I vertoont, zoals de bolle kin en kaak, zijn terug te vinden in een beeldhouwwerk van het hoofd van een andere farao, namelijk Nectanebo II. Op afbeelding 9 is zijn hoofd, vervaardigd uit granodioriet, zichtbaar.⁷⁰ Helaas is de neus dusdanig beschadigd, dat een vergelijking onmogelijk is. Toch

Afb. 8 standbeeld: Ptolemaeus I Soter in Egyptisch-Ptolemeïsche stijl

Afb. 9a Hoofd van Nectanebo II (vooraanzicht), Museum of Fine Arts, Boston

Afb. 9b Hoofd van Nectanebo II (zijaanzicht), Museum of Fine Arts, Boston

⁶⁸ British Museum, Ancient Egypt & Sudan, BM EA 1641, http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=122802&partId=1&searchText=ptolemy+i+soter+i&images=true&page=1 (geraadpleegd op 15-12-17).

⁶⁹ Kathryn A. Bard, *An introduction to the archeology of ancient Egypt* (2005) 136.

⁷⁰ Museum of Fine Arts Boston (MFA Boston), *The Ancient World*, 2000.637, <http://www.mfa.org/collections/object/head-of-nectanebo-ii-272158> (geraadpleegd op 04-01-18).

vormen de ‘geforceerde’ glimlach, forse kaaklijn en kin sterke overeenkomsten tussen het standbeeld van Ptolemaeus I en Nectanebo II.

The faces of the Egyptian-style sculptures of the first Greek rulers closely follow those of Nectanebos. (...) Nowhere is this resemblance more apparant than in the best-preserved statues of the early Ptolemaic Period (...).⁷¹

Nectanebo II was onderdeel van de 30ste dynastie van Egypte, die in circa 380 v.C. begon, bij farao Nectanebo I.⁷² De drie farao’s van de 30ste dynastie vormden de laatste niet-Perzische dynastie voor de heerschappij van Alexander de Grote. Aan Nectanebo II’s heerschappij kwam in 343 v.C. een vroegtijdig einde door het binnenvallen van het Perzische leger onder leiding van Artaxerxes Ochus, wat hem de laatste inheemse farao van Egypte maakt.⁷³ Zoals in hoofdstuk 2 besproken, had een goede Egyptische heerser een sterke band met de goden. Nectanebo II was hier een voorbeeld van, daar hij geliefd was en bekend stond om zijn vroomheid en piëteit. Ten eerste riep het standbeeld van Ptolemaeus I dus een visuele associatie op met de laatste farao van Egyptische afkomst. Ten tweede riep deze associatie positieve kenmerken op, gebaseerd op een sterke verbintenis met de inheemse Egyptische religie.

De parallellen in de beeldhouwkunst zijn van belang voor het imago dat Ptolemaeus I wilde uitdragen. Zoals Stanwick bevestigt over beeldhouwwerken van Ptolemaeus II, wijzen de overeenkomsten met de Nectanebo-beelden op een voortzetting van de traditie onder beeldhouwers gedurende de vierde en derde eeuw v.C.⁷⁴ Belangrijker echter, is het argument dat de Griekse heersers bewust werden gepresenteerd als de legitieme opvolgers van de 30ste dynastie. De keuze voor de 30ste dynastie als ‘voorbeeldmateriaal’ is enerzijds te verklaren door de relatief korte tijd die was verstreken sinds het begin van de Perzische overheersing in 343 v.C., waardoor de herinnering aan de laatste inheemse farao nog niet ver verdwenen was in het collectieve geheugen van de Egyptenaren. Anderzijds was Nectanebo II in het specifiek een ideale voorbeeldheerser om een imago op te baseren.⁷⁵ Evenaring van Nectanebo’s populariteit en latere goddelijkheid, gebaseerd op een goede band met de goden, vormde voor de nieuwe Griekse heerser Ptolemaeus I een manier om zijn macht in Egypte te consolideren. Goddelijkheid en legitimiteit staan dan ook centraal in deze beeldhouwwerken.

⁷¹ Stanwick, *Portraits of the Ptolemies*, 66.

⁷² J. Raymaekers, ‘Nectanebo the last Egyptian pharaoh.’, *History Today* 42 (1992) 2, 39.

⁷³ Raymaekers, ‘Nectanebo’, 43.

K.A. Kitchen, ‘The chronology of ancient Egypt’, *World Archeology* 23 (1991) 2, 206.

⁷⁴ Stanwick, *Portraits of the Ptolemies*, 67.

⁷⁵ MFA Boston, 2000.637, <http://www.mfa.org/collections/object/head-of-nectanebo-ii-272158>.

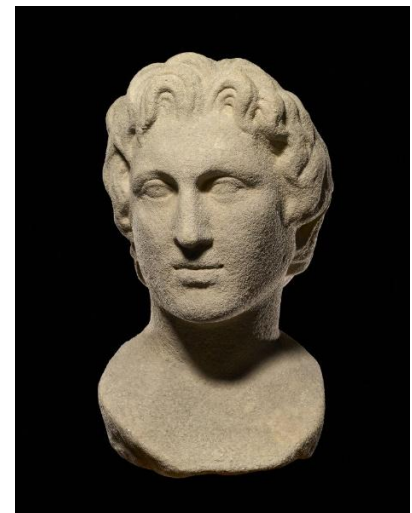
3.2 Marmeren buste: Ptolemaeus I Soter en Alexander de Grote

Het tweede object is een buste van Ptolemaeus I Soter, momenteel in het bezit van het Louvre (zie afbeelding 10).⁷⁶ De marmeren buste is 24 centimeter in hoogte en werd geïdentificeerd als de eerste heerser van de Ptolemeïsche dynastie door deze te vergelijken met de portretten op zijn munten. De vindplaats van het beeld is onbekend, maar was mogelijk Griekenland of Klein-Azië. Enkele moderne restauraties van deze buste hebben plaatsgevonden in de 18^e eeuw door de Franse beeldhouwer A. Pajou. Deze herstelwerkzaamheden hadden betrekking op het puntje van de neus, het diadeem en de hals.

Zoals het beeld van Nectanebo II, is er ook vergelijkingsmateriaal voor de hellenistische buste van Ptolemaeus I te vinden in de vorm van beeldhouwwerken van Alexander de Grote. Het beeld op afbeelding 11 is hier een voorbeeld van.⁷⁷ Het is een Romeinse kopie van een Grieks origineel uit circa 330 v.C. en gevonden bij de Via Appia in de buurt van Rome. Niet alleen specifieke gelaatstrekken zoals de vorm van de neus, wenkbrauwen en lippen duiden op een directe overeenkomst met het beeld van Ptolemaeus I, maar ook de lichtelijk gedraaide stand van het hoofd en de open, in de verte gerichte blik. Een tweede, bekender voorbeeld is de Romeinse kopie van de Azara Herme, een beeld waarvan het origineel was toegeschreven aan de voorname beeldhouwer Lysippos.⁷⁸ Lysippos zou natuurgetrouw te werk gaan en een van de weinige beeldhouwers zijn die Alexanders portret mocht maken. Het beeld op afbeelding 12 is deze kopie van het Griekse origineel uit circa 330 v.C., vervaardigd uit Pentelisch marmer. Het beeld vertoont opvallende gelijkenissen in gelaatstrekken en stand met de buste van Ptolemaeus I.

Afb. 10 buste: Ptolemaeus I Soter in Griekse stijl

Afb. 11 portrethoofd: Alexander de Grote

⁷⁶ Louvre, Department of Greek, Etruscan and Roman Antiquities, MR 457, Ma 849, http://cartelfr.louvre.fr/cartelfr/visite?srv=car_not_frame&idNotice=20680 (geraadpleegd op 15-12-17).

⁷⁷ British Museum, Greek and Roman Antiquities, BM onbekend, registratienummer 1873,0820.761., http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?people=72426&peoA=72426-1-6&ILINK|34484,|assetId=955318001&objectId=437266&partId=1 (geraadpleegd op 04-01-18).

⁷⁸ Louvre, Department of Greek, Etruscan and Roman Antiquities, MR 405, Ma 436, <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/portrait-alexander-great-356-323-bc> (geraadpleegd op 05-01-18).

Barringer concludeert dat:

Elements of Alexander's likeness – the positioning of the head, slightly parted lips, anastole, diadem, tousled hair, beardlessness, and prominent eyes – were applied to the images of Hellenistic rulers in an effort to conjure up the image of Alexander in the minds of viewers (...).⁷⁹

Er zijn verschillende verklaringen voor deze bewuste imitatie van Alexander de Grote. Allereerst was het een manier voor Ptolemaeus I om zichzelf te presenteren als de legitieme opvolger van Alexander de Grote, zoals blijkt uit zijn munten en beeltenissen. Niet alleen visuele media waren onderdeel van dit imago, ook de begrafenis van Alexanders lichaam in Alexandrië met grootse, heroïsche begrafenisplegen in Memphis, droeg hieraan bij.⁸⁰ Stewart benoemt zelfs dat: 'In these early Ptolemaic portraits, Alexander's image is institutionalized to a degree that is unparalleled in the other Successor regimes.'⁸¹ Ten tweede vormden de hellenistische beeltenissen in sterk Griekse stijl een manier om het Griekse publiek dat Ptolemaeus I in Egypte had aan te spreken. Naast de inheemse bevolking woonde in de stedelijke gebieden van Egypte namelijk een groep machtige Grieken die de hogere sociale klassen en daarmee het bestuur van Egypte domineerden.⁸² Deze groep hield zich relatief afzijdig van de inheemse bevolking. Hoewel het moeilijk vast te stellen is lijkt er een zekere mate van negatieve stereotypering van de Egyptenaren door de Grieken te zijn geweest.⁸³ Deze negatieve houding ten opzichte van de inheemse bevolking zorgde ervoor dat de Grieken als een aparte groep in de visuele media aangesproken dienden te worden. Tenslotte kon zijn imago als Griekse heerser hem ook buiten Egypte aanzien opleveren. Athene en Pergamon waren de culturele hoofdsteden van de vroege hellenistische periode en de beeldhouwstijl die hier beoefend werd was Grieks en Pergameens.⁸⁴ Aanzien en herkenning in deze hellenistische wereld verkreeg men door de vervaardiging van Griekse kunst van hoge kwaliteit, kenmerken waaraan het naturalistische beeld van Ptolemaeus I voldoet.

Afb. 12 Hermes Azara: Alexander de Grote

⁷⁹ Barringer, *The art and archeology of ancient Greece*, 322.

⁸⁰ Andrew F. Stewart, *Faces of power: Alexander's image and Hellenistic politics* (1993) 230.

⁸¹ Stewart, *Faces of power*, 260.

⁸² Graham Shipley, *The Greek world after Alexander. 323 – 30 BC.* (Londen & New York 2000) 219.

⁸³ Shipley, *The Greek world after Alexander.*, 220-221.

⁸⁴ Barringer, *The art and archeology of ancient Greece*, 349.

3.3 Conclusie: legitimiteit en imagovorming

Hoewel de beeldhouwwerken ieder een volkomen andere aanblik en doelgroep hebben, droegen ze beide bij aan de machtsconsolidatie in Egypte door Ptolemaeus I. Deze bijdrage is in twee korte argumenten samen te vatten.

Het eerste argument is dat de beelden op tweeledige manier bijdragen aan de legitimiteit die Ptolemaeus I als heerser bezat. Het standbeeld in Egyptische stijl presenteerde hem als een legitieme opvolger van Nectanebo II, de laatste inheemse farao, waar het standbeeld in Griekse stijl Ptolemaeus I presenteerde als de legitieme opvolger van Alexander de Grote. Het tweede argument is dat de keuze voor de beeldhouwstijl van de 30ste dynastie een bewuste en goede keuze was, aangezien deze de positieve waarden van ethiek, goddelijkheid, vroomheid en continuïteit aan Ptolemaeus' imago verbond. Dit was van belang bij het aanspreken van het Egyptische publiek. De "Greekness" van het tweede beeldhouwwerk was van belang voor de hogere sociale klassen die waarde hechtten aan hun Grieks-zijn en voor Ptolemaeus' imago in de rest van de hellenistische wereld, zoals blijkt uit respectievelijk de sociale separatie van de Grieken en de culturele positie van Athene en Pergamon toentertijd. Ook van belang voor deze laatstgenoemde doelgroep was het aanhalen van Alexander de Grote. Niet alleen gaf dit Ptolemaeus I legitimiteit ten opzichte van mogelijke tegenstanders, maar ook een zekere macht en autoriteit die van de overleden wereldheerser uitstraalde over de nieuwe koning.

In de beelden vinden we zowel ethiek, goddelijkheid, legitimiteit en "Greekness" terug, de steunpilaren van de Ptolemeïsche imagopolitiek.⁸⁵ Niet alleen droegen ze bij aan de machtsconsolidatie in de zin dat ze Ptolemaeus' macht legitimeerden, maar ook door positieve eigenschappen te verbinden aan zijn persoon. Toch is hier geen mengvorm van stijlen zichtbaar en het is opvallend dat evenals bij de vorige hoofdstukken, de consolidatie van de macht in de visuele media zich uit op twee verschillende fronten, Egyptisch en Grieks, en dus gebaseerd is op afkomst en cultuur.

⁸⁵ Stanwick, *Portraits of the Ptolemies*, 52.

Conclusie: machtsconsolidatie door dualistische culturele presentatie

De onverwachte dood van Alexander de Grote was het begin van de diadochenoorlogen waarbij de heerschappij over de provinciën uit het voormalige wereldrijk op het spel stond. Ptolemaeus I Soter die al sinds 323 v.C. satraap, ook wel gouverneur, van Egypte was, nam circa 305 v.C. de koningstitel aan.⁸⁶ Deze in politiek opzicht onrustige periode ging gepaard met sociale spanningen in het Egyptische koninkrijk. Raymaekers beschrijft de reactie van de Egyptenaren op de eerdere overheersing van de Perzen als ‘an interesting mixture of resentment, profiteering, refuge in tradition, and denial that anything unusual had taken place.’⁸⁷ De veranderingen die zich voordeden met de heerschappij van Alexander, zijn dood en opvolging door een nieuwe buitenlandse vorst, zullen deze reactie niet afgezwakt hebben. De Grieken in Egypte zaten ook in een lastig parket. Zoals Erskine beschrijft: ‘One effect of the newly created Hellenistic kingdoms was the imposition of Greek cities occupied by Greeks on an alien landscape.’⁸⁸ De Grieken vormden niet alleen de hogere sociale klasse, maar deelden geen gezamenlijke afkomst uit een specifieke stad, en moesten op zoek naar hun gedeelde Griekse identiteit.

Als heerser was Ptolemaeus’ taak om de inwoners van Egypte stabiliteit te bieden en zijn machtsclaim te onderbouwen om eventuele tegenstanders voor te blijven. Zijn reactie op de politieke en sociale onrust uitte zich op verschillende vlakken, waaronder de visuele media. De onderzoeksvraag van dit paper was dan ook: ‘Op welke wijze consolideerde de Grieks-Macedonische heerser Ptolemaeus I Soter zijn macht met behulp van visuele media in het Egyptische diadochenrijk na het overlijden van Alexander de Grote?’

Uit dit onderzoek blijkt dat de unieke kern van Ptolemaeus’ machtsconsolidatie de gescheiden dualistische culturele zelfrepresentatie ten opzichte van de Grieken en Egyptenaren was. Een nadere beschouwing van de besproken primaire bronnen bevestigt deze conclusie. In hoofdstuk 1 werd duidelijk hoe de munten van Ptolemaeus I bijdroegen aan zijn naam- en gezichtsbekendheid, macht en autoriteit. De iconografie op de munten had een sterk Grieks karakter, zoals bleek uit de directe verwijzingen naar Zeus en Alexander de Grote, en was gericht op de stedelijke bevolking en de hellenistische wereld buiten Egypte. De tempelbouw en -inscripties uit hoofdstuk 2 lieten juist continuïteit ten aanzien van de Egyptische beeltenissen, religie en titulatuur zien. Het afwerpen van zijn ‘buitenlandse’ karakter en

⁸⁶ Graham Shipley, *The Greek world after Alexander. 323 – 30 BC.* (Londen & New York 2000) 201-202.

⁸⁷ J. Raymaekers, ‘Nectanebo the last Egyptian pharaoh.’, *History Today* 42 (1992) 2, 39.

⁸⁸ Andrew Erskine, ‘Culture and power in Ptolemaic Egypt: the museum and library of Alexandria’, *Greece & Rome* 42 (1995) 1, 42.

verbintenis met de belangrijke Egyptische religie stond hierbij centraal, waarbij de doelgroep van deze imagopolitiek de Egyptische bevolking was. Tenslotte liet hoofdstuk 3 zien hoe Ptolemaeus I Soter zijn legitimiteit naar zowel de Griekse als Egyptische bevolking presenteerde in de vorm van beeldhouwwerken. Enerzijds liet hij zich associëren met de Egyptische 30ste dynastie, in het specifiek met farao Nectanebo II, een associatie die hem verbond met kenmerken als vroomheid en het inheemse. Anderzijds was de directe visuele overeenkomst met Alexander de Grote een manier om Ptolemaeus I te presenteren als de legitieme opvolger van Alexander. Het Egyptische beeldhouwwerk was gericht op een Egyptisch publiek, waar de Griekse sculptuur gericht was op een hellenistisch publiek, met kennis van de voorname Atheense en Pergameense kunst. De grote verschillen in stijl en zelfrepresentatie van Ptolemaeus I Soter zijn dus te verklaren door het publiek waaraan hij zichzelf presenteerde.

De basis van Ptolemaeus' machtsconsolidatie was de gescheiden dualistische culturele zelfrepresentatie ten opzichte van de twee belangrijkste bevolkingsgroepen in Egypte, de inheemse bevolking die in de meerderheid was en de Grieken die de hoogste sociale klasse vormden. Ten grondslag aan deze zelfrepresentatie lag de tweezijdige legitimiteitsclaim. Stewart benadrukt dat Ptolemaeus I Soter 'certainly seems to have understood that legitimacy is the central issue in any power struggle, and acted accordingly.'⁸⁹

Deze gescheiden dualistische culturele zelfrepresentatie nam af onder Ptolemaeus' opvolgers. Dit kan te verklaren zijn door een langzame sociale verandering met culturele menging als gevolg of de afname van het Griekse karakter van de Ptolemeïsche dynastie. Een voorbeeld van deze gemengde beeldtaal is het diorieten beeldhouwwerk van Ptolemaeus X, door Stanwick aangeduid als Ptolemaeus VIII (zie afbeelding 13).⁹⁰ Niet alleen draagt deze Ptolemeïsche farao de Ureus, het Egyptische symbool van koninklijke macht, maar zijn gezicht heeft een naturalistische aanblik door de rimpels, wenkbrauwen, krullen en ronde ogen. Het gesteente en de symboliek doen aan de Egyptische stijl denken, maar de gelaatstrekken verraden de Griekse invloed uit de hellenistische periode.

Afb. 13 portrethoofd Ptolemaeus X

Zoals aangetoond in dit onderzoek vormt dus de gescheiden dualistische culturele zelfrepresentatie in plaats van de vereniging van cultuurtradities in de visuele media, ten voordele van de

⁸⁹ Andrew F. Stewart, *Faces of power: Alexander's image and Hellenistic politics* (1993) 230.

⁹⁰ Louvre, Department of Greek, Etruscan and Roman Antiquities, Cp 6587, Ma 970, http://cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not_frame&idNotice=20682&langue=en (geraadpleegd op 09-01-18) en Paul Edmund Stanwick, *Portraits of the Ptolemies. Greek Kings as Egyptian Pharaohs* (Austin 2002) 183.

machtsconsolidatie, het unieke element van Ptolemaeus' imagopolitiek. Deze vorm van zelfrepresentatie versterkte niet alleen zijn machtsclaim, maar droeg ook bij aan de duurzaamheid van zijn claim, zoals blijkt uit de langdurige heerschappij van de nakomelingen van Ptolemaeus I. Enkele algemene conclusies zijn ook van toepassing op dit onderzoek. Allereerst illustreert dit onderzoek hoe propaganda volledig afhankelijk is van de doelgroep waarop deze gericht is. Ten tweede laat dit zien dat de maatschappij in Egypte tijdens de aanvang van de hellenistische periode een sterke sociale scheiding op basis van afkomst kende.

Dit onderzoek was hoofdzakelijk gericht op de sociaal-culturele kant van Ptolemaeus' imagopolitiek, maar andere onderwerpen met betrekking tot Ptolemaeus I Soter zijn vooralsnog onderbelicht. De secundaire literatuur beschrijft verscheidene onderwerpen zoals de vergoddelijking van de Ptolemaeën en de diadochenoorlogen. Ptolemaeus I wordt hierin vaak weggelaten, daar de analyses van de Ptolemeïsche dynastie neigen te beginnen bij Ptolemaeus II. De verhouding tussen de stichter van de dynastie en zijn opvolgers, op gebieden van politieke en culturele strategie, vormt derhalve een startpunt voor verder onderzoek.

Bibliografie: primaire bronnen

American Numismatic Society, Greek department, id. 1967.152.621,
<http://numismatics.org/collection/1967.152.621?lang=en>.

American Numismatic Society, Greek department, id. 1972.184.3,
<http://numismatics.org/collection/1972.184.3>.

American Numismatic Society, Greek department, id. 1935.117.1082,
<http://numismatics.org/collection/1935.117.1082?lang=en>.

American Numismatic Society, Greek department, id. 1974.26.5301,
<http://numismatics.org/collection/1974.26.5301>.

British Museum, Greek and Roman Antiquities, BM onbekend, registratienummer 1873,0820.761,
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?people=72426&peoA=72426-1-6&LINK|34484,|assetId=955318001&objectId=437266&partId=1.

British Museum, Ancient Egypt & Sudan, BM EA651,
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=121083&partId=1&people=99250&object=20740&page=1.

British Museum, Ancient Egypt & Sudan, BM EA 1641,
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=122802&partId=1&searchText=ptolemy+I+soter+I&images=true&page=1.

British Museum, Ancient Egypt & Sudan, BM EA649,
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=111590&partId=1.

Louvre, Department of Greek, Etruscan and Roman Antiquities, MR 405, Ma 436,
<https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/portrait-alexander-great-356-323-bc>.

Louvre, Department of Greek, Etruscan and Roman Antiquities, MR 457, Ma 849,
http://cartelfr.louvre.fr/cartelfr/visite?srv=car_not_frame&idNotice=20680.

Louvre, Department of Greek, Etruscan and Roman Antiquities, MR onbekend, Cp 6587, Ma 970,
http://cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not_frame&idNotice=20682&langue=en.

Museo Archeologico Nazionale di Napoli, Mosaics, Battle of Issus between Alexander and Darius III,
<http://www.museoarcheologiconapoli.it/en/room-and-sections-of-the-exhibition/mosaics/>.

Museum of Fine Arts Boston, The Ancient World, 2000.637, <http://www.mfa.org/collections/object/head-of-nectanebo-ii-272158>.

Bibliografie: secundaire literatuur

Bard, Kathryn A., *An introduction to the archeology of ancient Egypt* (2005).

Baines, John, 'Literacy and ancient Egyptian society', *Man, New Series* 18 (1983) 3, 572-599.

Barringer, Judith M., *The art and archeology of ancient Greece* (Cambridge 2014).

Bleeker, C.J., *Hathor and Thoth: two key figures of the ancient Egyptian religion. With 4 plates* (1973).

Bothmer, Bernard V., 'Ptolemaic reliefs. II. Temple decorations of Ptolemy I Soter', *Bulletin of the Museum of Fine Arts* 50 (1952) 281, 49-56.

Edgerton, William F., 'The government and the governed in the Egyptian empire', *Journal of Near Eastern Studies* 6 (1947) 3, 152-160.

Emmons, Brooks, 'The overstruck coinage of Ptolemy I', *Museum Notes (American Numismatic Society)* 6 (1954), 69-84.

Erskine, Andrew (red.), *A companion to the Hellenistic world* (Oxford 2005).

Erskine, Andrew, 'Culture and power in Ptolemaic Egypt: the museum and library of Alexandria', *Greece & Rome* 42 (1995) 1, 38-48.

Faber, Riemer en Sheila Louise Ager, *Belonging and isolation in the Hellenistic world* (Toronto 2013).

Fox, R.J.L., 'Text and image: Alexander the Great, coins and elephants', *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 41 (1996) 1, 87-108.

Harris, W.V., ed., *The monetary systems of the Greeks and Romans* (Oxford 2008).

Hazard, R.A., *Imagination of a monarchy: studies in Ptolemaic propaganda* (Toronto 2000).

Johnson, C.J., 'The divinization of the Ptolemies and the gold octradachms honoring Ptolemy III', *The Phoenix* (1999), 50-56.

Josephson, Jack A., 'A variant rype of the Uraeus in the Late Period', *Journal of the American Research Center in Egypt* 29 (1992), 123-130.

Kitchen, K.A., 'The chronology of ancient Egypt', *World Archeology* 23 (1991) 2, 201-208.

Loomis, W.T., 'The nature of premeditation in Athenian homicide Law', *The Journal of Hellenic Studies* 92 (1972), 86-95.

Olbrycht, Marek, 'The diadem in the Achaemenid and Hellenistic periods', *Anabasis* 5 (2014), 177-187.

Olivier Hekster, *Romeinse keizers. De macht van het imago* (Amsterdam 2009).

Bachelorscriptie Fabienne Maraite, 5726484 – Floris van den Eijnde

Pfeiffer, Stefan, 'The god Serapis, his cult, and the beginnings of the ruler cult in Ptolemaic Egypt', *Ptolemy II Philadelphus and his world* 300 (Leiden & Boston 2008), 387-408.

Pinch, Geraldine 'Offerings to Hathor', *Folklore* 93 (1982) 2, 138-150.

Raymaekers, J., 'Nectanebo the last Egyptian pharaoh.', *History Today* 42 (1992) 2, 38-44.

Shiple, Graham, *The Greek world after Alexander. 323 – 30 BC.* (Londen & New York 2000).

Stanwick, Paul Edmund, *Portraits of the Ptolemies: Greek kings as Egyptian pharaohs* (Austin 2002).

Stewart, Andrew F., *Faces of power: Alexander's image and Hellenistic politics* (1993).

Wiredu, Kwasi, ed., *A companion to African philosophy* (Oxford 2004).